

Aidə Rəcəbova
ADU

CƏMİYYƏTİN SOSIAL HƏYATINDA PSIXOLOJİ AMİLLƏRİN ROLU

Açar sözlər: psixoanaliz, şüur, cəmiyyət, fərd, kütlə, şəxsiyyət

Keywords: psychoanalysis, consciousness, society, individual, mass, identity

Ключевые слова: психоанализ, сознание, общество, индивид, масса, личность

Məlum olduğu kimi, cəmiyyətin siyasi, sosial inkişafında psixoloji amillərin rolu çox böyükdür. Bununla bağlı bir çox mütəfəkkirlər araşdırmalar aparmış, müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Q.Lebon, Q.Tard, Şteyntal, Samner, Vundtun nəzəriyyələri buna misal ola bilər. Cəmiyyətin psixoloji təhlilində Z.Freydin psixoanalizini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Avstriyalı psixiatr Z.Freyd psixoanalizi fəlsəfi antropoloji prinsip səviyyəsinə qaldırdı. Freyde görə, şüurlu “mən” iki obyektiv qüvvənin – “o” ilə cəmiyyət qaydalarının mübarizəsi meydanına döndür [2].

“Kütlə psixologiyası və insan “mən”inin analizi” əsərində isə Freyd sosial əlaqələrin təbiətindən söz açır. Kütlə psixologiyasının spesifik cəhətini onun qeyri-şüuri, təhtəşüur olaraq lider və başçıya pərəstiş etməsində görür. Freyde görə, özündən əvvəlki fəlsəfənin ən böyük günahı təhtəşüur probleminin bu fəlsəfənin tədqiqat predmeti olmaması idi. Onun tədqiqat predmeti aql, şüur olmuşdur. Doğrudur, Freyd etiraf edirdi ki, şüurun öyrənilməsi vacib şərtidir. Əslində şüur dünyada insanın oriyentasiya götürməsinə imkan verir, öz “mən”ini formalaşdırmağa şərait yaradır. Lakin “mən”dən başqa fərdin şüuru, insan psixikası, Freyde görə, özünə daha iki strukturu daxil edir: “ideal-Mən” psixikası daxilinə keçirilmiş sosial əhəmiyyətli motivlər, requlyatorlar. Freyd təliminin davamçılarından Q.Roxeym və K.Yunqın özünəməxsusluğunu göstərmək olar. Xüsusilə K.Yunq təhtəşüuru öyrənərək onun ayrı-ayrı yaratdıqları ilə struktur, obrazlar mədəniyyəti üçün ümumi oxşarlığını göstərmişdir. O, elmi dövriyyəyə “kollektiv təhtəşüur” anlayışını gətirmişdir. Psixoloji tiplər ümumi psixi proseslərlə şərtlənir. K.Yunq bunu “kollektiv təhtəşüur” adlandırmışdır. Fərdi şəxsiyyət psixoloji prosesin hissəsi, kəsiyi, yaxud nümayəndəsidir [5]. O, hər bir canlıda onun anadangəlmə xassəsi kimi əks olunmuşdur. Fərdin həyat tərzinin anadangəlmə xüsusiyyətlərini Yunq instinkt adlandırır. Cəmiyyətdə hər bir şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı prosesi xarici təsirlər və daxili güclü bir-birilə qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir. Z.Freyde görə, “o” elə sahədir ki, orada yalnız sıxışdırılmış şüursuz instinktlər əsas götürülür, onlar həzz prinsipinə tabe olur və ona görə də prinsipcə dərk edilə bilmir. İnsanın mahiyyəti onun etdiyi əməllərdən asılıdır: əgər o, yaxşı əməl sahibdirsə, o zaman bir mahiyyət kəsb edir, əks halda, yaradılmışların ən şərəftlisi olan insanın yaşayışının heç bir mahiyyəti yoxdur [2]. İnsanın yaxşı əməlləri cəmiyyətə xeyir, mənəfət verir, pis əməlləri isə cəmiyyəti uçuruma aparır.

Cəmiyyətin sosial-siyasi inkişafında dinin də rolu böyükdür. Məsələn, Azərbaycanca azad dini əqidə ilə biliyin vəhdəti hökm sürür. İctimai problemlərin həllində bu amil özünü daha qabarıq göstərir. Hər şeydən əli üzülmüş, bir parça çərə-

yə möhtac olan insanların dini əqidədən qaynaqlanan ruhi-mənəvi, psixoloji, əhval-ruhiyyəsinin yüksəlişi cəmiyyətin mütəşəkkil mübarizəsini möhkəmləndirir və onun qələbəsini labüd edir.

Freyd obyektin bu psixi xüsusiyyətini ilkin, ibtidai obraz kimi ifadə etməyi məsləhət görür. Lebon özünün "kütlə psixologiyası" konsepsiyasında "cəmiyyət kütlənin hökmran olduğu anarxiya dövrünə qədəm qoydu" deyir [6]. O, "Xalqlar və kütlə psixologiyası" əsərində yazır ki, izdiham zamanı insanlarda o vaxtdək onlarda olmamış yeni keyfiyyətlər meydana çıxır. Belə vəziyyətdə fərd "fors-majör şüur əldə edir və bu şüur onu elə instinktlərə tabe olmağa vadar edir ki, tək olduğu zaman o, heç vaxt onlara azadlıq vermir". Q.Tard bunu belə izah edir: birincisi, kütlə anonimdir və ona görə də məsuliyyət daşımır. Ayrı-ayrılıqda fərdləri həmişə çəkirdən məsuliyyət hissi izdiham zamanı tamamilə ortadan qalxır" [3]. "İzdihamda hər bir hiss, hər cür fəaliyyət o dərəcədə sirayətedicidir ki, özü də fərd öz şəxsi maraqlarını çox asanlıqla kollektiv maraqlara qurban verir". Başqa sözlə, əksər hallarda fərd kütləyə daxil olduqda özünü kənarda qoyur. O kütlənin bir parçası olaraq fərd olmaqdan çıxır. Lebonun fikrincə, kütləvi hərəkətlər xaricində şəxsiyyət mədəni insan hesab edilirsə, dəstədə o, instinktlərlə hərəkət edən bir varlığa, vəhşiyyə çevrilir. Kütlənin adekvat modeli kimi hazırda dəstə, yığın deyil, publika, yəni tamaşaçı əsas çıxış edir. "Dəstə", "publika", "tamaşaçı" kateqoriyalarının hər biri tarixi mahiyyət kəsb edir. "Kütlə", "publika" və "tamaşaçı" kateqoriyalarını ilk dəfə Tard fərqləndirmişdir. O, öz müddəalarında tələb edirdi ki, kütləni publika ilə eyniləşdirmək olmaz, çünki kütlə insanların fiziki vəhdətidirsə, publika insanların nisbətən səpələnmiş formasıdır. Birincisi daha dözülməz olduğu halda, ikincisi passiv və daha sivil xarakter daşıyır. Tardın "təqlid nəzəriyyə"-sinə görə kütlə hər zaman elitani təqlid edir, dəstə isə qarşılıqlı simpatiyaya, təqlid mənbəyinə görə formalaşır və onun əsas amili insanları birləşdirən emosiyalardır. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə çox zaman kütlə və elita arasındakı ziddiyyətli münasibətlər olur. Bu iki fərqli təbəqə arasındakı münasibətlər nəticəsində isə cəmiyyətin sosial strukturu formalaşmağa başlayır. Cəmiyyətdə inkişafın düzgün getməsi üçün bu iki təbəqə, yəni elita və kütlə arasındakı əlaqələr düzgün qurulmalı, istiqamətləndirilməlidir. Bu, insanın cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi formalaşmasında başlıca amildir.

Sosial qruplar nəzəriyyəsinin banisi amerikalı sosioloq Eduard Rossun fikrincə, cəmiyyət sosial qrupların məcmusundan ibarətdir. Fərdin ictimai həyatı onun qrupdakı həyatda və qruplararası münasibətlərdə iştirakıdır. Lakin belə düşünmək yanlış olardı ki, guya sosioloqlar sinifli cəmiyyətin əsas ictimai qruplarından – ictimai siniflərdən bəhs edir. Qruplar əraziyə, peşələrə, məşğələlərin bənzərliyinə və s. görə ayrılır. Belə təsnifatda, məsələn, poladəridənlər sırasına həm polad kralları, həm də fəhlələr daxil edilir. Cəmiyyətin sosial strukturu anlayışı öz məzmununa görə sosial tərkib anlayışından daha geniş və dolğun xarakter daşıyır. O, təkcə əhəlinin sosial birliklərinin müxtəlif nisbətində tərkibini göstərməklə kifayətlənmir. Onun məzmununa həm də sosial sistemə daxil olan yarım sistemlərin və elementlərin nisbi sabit düzülüş qaydası, bir-birilə qarşılıqlı münasibətləri, oynadıqları funksional rol da daxildir. Beləliklə, sosial struktur inkişafın müəyyən pilləsində duran cəmiyyətin sosial birlikləri arasında qarşılıqlı münasibətləri, onla-

rın qarşılıqlı əlaqəsinin və qarşılıqlı təsirinə tarixən formalaşmış nisbi sabit sistemini ifadə edir. Sosial struktur cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mənəvi mədəniyyət sistemləri, məişət münasibətləri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. O, bir tərəfdən özündə həmin tərəflərin güclü təsirini hiss edir, digər tərəfdən isə özü onlara fəal əks təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, cəmiyyətin sosial həyatından bəhs edərkən fərdin xüsusiyyətlərini də unutmamaq olmaz. Bununla bağlı Alfred Adlerin "fərdin psixologiyası" nəzəriyyəsinə xatırladaq. 1902-ci ildə V.Ştekel, Z.Freyd, M.Koqan, R.Reytlər kimi psixoloqlarla bərabər "Psixanalitiklər cəmiyyəti" nin üzvü olmuş A.Adler göstərir ki, insanda ən əsas onun təbii instinktləri deyil, "birlik hissi" dir [4]. Bu hiss anadangəlmədir, lakin sosial cəhətdən inkişaf etdirməlidir. A.Adler şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən 3 mühüm münasibət növü göstərir: başqa adamlara münasibət, əməyə münasibət, başqa cinsə münasibət. A.Adlerə görə, şəxsiyyətin strukturunu aşağıdakı əsas motiv və meyillər müəyyən edir:

- a) özünün gücsüzlüyünü hiss etmək,
- b) təkmilləşməyə və üstünlük əldə etməyə cəhd,
- c) birgəlik hissi və sosial hiss.

Onun fikrincə, bu meyillər anadangəlmə deyildir, yəni uşaq doğularkən ona hazır şəkildə verilmir, dünyaya gələrkən insan nitq qabiliyyəti onun anatomiyasında olduğu kimi, bu meyillər üçün də potensial imkan olur [1].

Bu təməl fərziyyələrimizdən insanın irəliləməsi ilə bağlı çox əhəmiyyətli bir nəticə ortaya çıxır. Sosial maraq hər an böyüyür, insanın irəliləməsi də sosial marağın inkişafının bir funksiyasıdır. Bu səbəbdən, insan var olduqca irəliləmə qaçılmazdır. İnsanın irəliləməsini, sosial marağın daha üst səviyyələrə doğru inkişafı kimi təyin etmək olar. A.Adlerə görə "insan ya toplum inkişafını istismar etməkdən əl çəkərək özünü qurtaracaq yaxud da başqalarının eyni anlayışdan istifadə edərək özünü istismar etməyinə razı olacaqdır".

Cəmiyyətlər bir-birindən fərqlənir. Bir tərəfdən mədəniyyətin, fəlsəfənin, elmin yarandığı, lakin müasir dövrdə inkişafdan keyli geri qalmış Şərq, digər tərəfdən isə daim inkişafa can atan Qərb cəmiyyətlərini müqayisə edərək belə bir sual ortaya çıxır: nə üçün mədəniyyətin başlanğıcı olmuş Şərq bu gün bu qədər geri qalır, lakin Qərb sürətlə inkişaf edir. Bu sualın cavabını cəmiyyətin tarixən keçdiyi inkişaf dövrləri ilə əlaqələndirmək olar. Cəmiyyətin inkişafı birmənalı olaraq psixoloji amillərlə yanaşı, antropoloji amillərlə də sıx bağlıdır. Lakin müasir dövrdə baş verən müharibələr, cəmiyyətlərdə anarxiyanın geniş yayılması humanizm prinsiplərinin artıq unudulmaqda olduğunu göstərir. Şərqdə daha geniş yayılmış bu problemlər orada mədəniyyətin, elmin tənəzzülünə gətirib çıxarır. Dünya müharibələrində Qərb dövlətlərinin çoxu iştirak etsə də, onlar öz inkişaf templərini qoruyub saxlaya bilməmişlər. Məsələn, Renessans dövründə tərqiyyətçilik, cadugərlik, əxlaqi düşkünlük kimi hallar var idi. Lakin, bununla yanaşı, ən böyük mədəni, elmi, fəlsəfi görüşlər də həmin dövrdə formalaşmağa başlamışdır. Başqa sözlə, müharibə bəzi hallarda mədəniyyətin inkişafına yardım edə bilir. Müharibə haqqında bir sıra mütəfəkkirlərin də fikirləri olmuşdur. Avreli Avqustin özünün "Tanrı dövləti" əsərində ilahi sülh anlayışından bəhs etmişdir. Onun fikrincə, əgər insanlar tanrının qoyduğu qanunlara itaət etsələr, yer üzündə müharibələrə son qoyular,

sülh olar. Foma Akvinski “Teologiya külliyyatı” əsərində insanların birgə yaşaması üçün sülhün əvəzolunmaz olduğunu qeyd etmişdir. Sülh isə ədalətlə bağlı anlayışdır. Onun fikrincə, insan tamamilə sülhə nail ola bilməz, sülh insanlara yalnız onun Tanrıdan bir ricası olaraq verilə bilər. Makiavelli “Müharibə sənəti” əsərində öz dövründə olan müharibələrlə bağlı yazırdı ki, davamlı müharibələr həm iqtisadi cəhətdən qarşılamaq baxımından, həm də ordunun siyasi iqtidarda fikir sahibi ola biləcəyinə görə lazımsızdır. O, müharibənin aparılması və lazım olduqunda bitməsinə gərəкли bir vasitə kimi qeyd edirdi. Makiavelliyə görə, dövrünün müharibələrinin mənfi cəhəti əsgərlərin təsadüfi seçilməsidir, yəni döyüşən dəstə xüsusi diqqətlə seçilməlidir ki, müharibədə tezliklə uğur əldə edilsin. Əsgərlər cəsur, təmkinli olmalıdır. Ən önəmlisi isə, onlar vətəndaşlar arasından seçilməlidir.

Cəmiyyətin inkişafında psixoloji, antropoloji, dini amillərin rolunun araşdırılması belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, cəmiyyətin inkişaf prosesində mütləq sülh durur.

Ədəbiyyat

1. Adler A. Yaşamaq sənəti. Bakı: Qanun, 2011.
5. Freyd. Z Totem və tabu. M: 1915.
6. Freyd. Z. Psixanalizlə ilkin tanışlıq. Bakı: Qanun, 2007.
3. Lebon. Q. Xalqların və kütlənin psixologiyası. Bakı: Qanun, 2008.
4. Tard. Q. Təqlid qanunları. Bakı: 2009.
2. Yunq, K. Arxetip və simvol. M: 1991.

Role of psychological factors in the social life of the society

The article presents the analyses of S. Freud's ideas about unconscious and specific features of their implementation concerning the theories of investigators. The author analyzes psychological conceptions of development of the society in Western and Eastern traditions. The ways of influence of the ideas of the thinkers of the era of the Middle Ages and Renaissance to the psychology of the great mass are also shown here.

Резюме

Роль психологических факторов в социальной жизни общества

В статье нашли свое отражение идеи З. Фрейда о бессознательном и специфических особенностях его применения по отношению к массе. Автор анализирует психологические концепции развития общества западной и восточной традиций. В статье также показаны пути влияния на психологию широких масс населения, идей мыслителей эпохи Средневековья и Возрождения.